

ЗОРАН ДЕВРЊА

Канонски и историјски контекст настанка аутокефалне Жичке архиепископије

Айсѝраќѝ. Жичка архиепископија је настала 1219. године као аутокефални црквени организам, који представља матицу организовања православних епископија у централним и западним областима Балкана. Њена историјска улога траје до данас и идентитетски се поистовећује са организацијом и улогом Београдске патријаршије — Српске Православне Цркве. Реакције на настанак Жичке архиепископије, пре свега охридског архиепископа Димитрија (Хоматијана), створиле су од самог почетка многе контроверзе, које до данас бацају различитим тумачењима и идеологијама обојену светлост на наведени процес стицања аутокефалне Цркве, на челу са Светим Савом. Циљ овог рада је да покаже како се иза дугогодишњег процеса уобличавања аутокефалне Жичке архиепископије не налазе утилитарни, једностранни, лукративни и манипулативни мотиви, инспирисани слабостима које су обележиле прву половину 13. века у животу Византијског царства и цариградског црквеног трона, већ искључиво црквене потребе хришћанских народа у наведеним областима, превасходно Срба, које се поклапају са отпочињањем тада неопходног процеса обнављања и јачања позиција урушеног царства и оспореног ауторитета цариградског патријарха у циљу успостављања исправног црквеног поретка. У том смислу, настанак аутокефалне Жичке архиепископије, као и самосталне и снажне српске краљевине, представљао је почетак обнове Византијског царства и васељенског цариградског црквеног трона у пуном капацитету његовог канонског и духовног ауторитета, чиме је створен потребан политички и духовни амбијент, који с временом, нарочито од друге половине треће деценије 13. века, онемогућава јачање освајачких намера моћне Угарске краљевине, империјалних идеја епирских владара, као и амбициозних покушаја преузимања надлежности прве међу црквеним катедрама православног Истока. Овим радом желимо да укажемо на чињеницу извесне симултане дивергентности у процесима конституисања средњовековне српске државе и цркве, као и на историјску улогу Светога Саве и дијахронијску мисију Српске Цркве од самог њеног настанка, који се остварују у доследној верности древном канонском поретку и спремности да се понесе терет духовне и политичке одговорности, па и жртве, ради остварења тог циља.

Кључне речи: Жичка архиепископија, аутокефалија, Свети Сава, Никеја, Охридска архиепископија, епирска држава, Димитрије Хоматијан, Латинско царство.

1. Увод

Нзразито драматични историјски догађаји у епохи с краја 12. и првих деценија 13. века могу се сажети у три повезана и међусобно условљавајућа процеса: државног конституисања, доношења Номоканона и формирања аутокефалне црквене организације. Иако су у малобројним изворима из тог периода описани на идеализован и романтичан начин, у виду свеопште сагласности и хармоничности међу кључним актерима ових процеса, сами догађаји историографским поступком осветљени и донекле

* Др Зоран Деврња, Православни богословски факултет Универзитета у Београду, zdevrnja@bfspc.bg.ac.rs

разјашњени указују на постојање многих контроверзних одлука, међусобних несугласица и спорења, конфронтираних амбиција и прикривених или чак отворених размимоилажења, који одређују ток, смисао, карактер и коначне последице наведених догађаја, као и снагу, слабости, мотиве и духовне профиле личности које се иза њих налазе. Хронолошким сагледавањем најдужи и најзахтевнији од ова три трансформативна и конститутивна процеса јесте образовање српске државности, на челу са Стефаном Првовенчаним,¹ што потом иницира отпочињање реактивних, кудикамо краћих, али и интензивнијих процеса формирања Номоканона и аутокефалне Жичке архиепископије, са далеко дубљим идентитетским последицама на постојање и историјску улогу (судбину) српског народа.

2. Настанак српске краљевине

Борба за образовање самосталне српске државе представља најпрепознатљивију заоставштину вишедеценијске владавине великог жупана Стефана Немање у другој половини 12. века.² Прерасподела политичке моћи и нова подела територија у централним областима Балкана, које су настале Немањиним политиком и ратовима, битно је утицала и на потоњу прераспodelу црквене организације у српским областима, како католичке, возглављене у Барској архиепископији, тако и православне, оличене у Охридској архиепископији.³ Фокус његове државничке борбе је превасходно био усмерен на сукоб са Византијом императора Манојла Комнина, а потом и Исака II Анђела, и то са половицим успехом. Једна од последица такве његове стратегије биле су и релативно мирне границе српских земаља на западу, док се територија која је улазила под владарски жезал Стефана Немање на истоку и југу Балкана интензивно и под учесталим борбама мењала. Абдикацијом велики жупан оставља моћну, али нејасно уређену државну организацију, при чему владарски трон препушта средњем сину Стефану, док своју постојбину Дукљу са Зетом намењује најстаријем сину Вукану.⁴ Овакав аманет ствара погодно тло за озбиљне сукобе између браће, од којих се обојица сматрају легитимним наследницима очевог трона. У основи сукоба двојице Немањића није била само различита перцепција наследних права, која се читовала у сукобу права завештања и примогенитуре, већ су браћа Вукан и Стефан на прелазу из 12. у 13. век пројављивали и дијаметрално различита исходишта својих политичких усмерења, при чему старији, Вукан, препознаје у политичкој власти и духовном ауторитету Рима ослонац својих државотворних тежњи, док Стефан такву подршку тражи и проналази, вероватно изнуђено, у све снажнијој Бугарској.⁵ Овде би требало нагласити да су унутрашње прилике и односи у средњовековној Србији у овом периоду у највећој мери зависили од спољних

¹ Овде се не мисли на зачетке прве српске државности, која је у извесној форми неколико деценија старија и од државе Стефана Немање, већ на трансформативне процесе унутар српске државе детерминисане личношћу и политиком Немањиног средњег сина Стефана Првовенчаног.

² Процес образовања средњовековне српске државе је, поред спољнополитичких чинилаца, који су превасходно били одређени односом и ратовима са Византијом, можда у још значајнијој мери био условљен унутарполитичким збивањима, превасходно, Немањиним сукобом са браћом (Тихомиром, Страцимиром и Мирославом) око доминације над територијама и феудалном властелом. После низа пораза, утамничења и победа, као и по њега повољног војног и политичког расплета односа међу балканским државама, Немања постаје врховни владар (велики жупан), чиме утире пут формирању јединствене и моћне српске државе у централним областима Балкана, в. В. Ђоровић, *Историја Срба*, 1, Београд 1989, 131–140.

³ Ј. Калић, *Црквене йриликe у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Сава Немањић — Свети Сава: историја и предање, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1979, 50.

⁴ После пораза од Исака II Анђела, Немања склапа мир са Византијом, Србији остаје значајан број претходно освојених територија, средњи син Стефан (Првовенчани) жени се царевом братаницом Јевдокијом (ћерком Алексија III, потоњег византијског цара) и постаје севастократор, што је све суштински утицало на Стефана Немању да абдицира 1196. године и препусти владарски трон Стефану (Првовенчаном), в. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998, 382–383 и В. Ђоровић, *Историја*, 138–139.

⁵ Ј. Калић, *Црквене йриликe*, 52.

прилика и развоја политичке ситуације у околним земљама.⁶ Изненадно свргавање цара Исака II Анђела 1195. године и долазак на власт, са извесном временском дистанцом, Алексија III, Стефановог таста, отварају пут Стефану да преузме владарски трон у Србији по Немањиној абдикацији 1196. године. Старији Немањин син, Вукан, не мирећи се са таквом очевом одлуком, ступа у сукоб са млађим братом и, потпомогнут Угарским освајањима 1202. године, преузима трон средњовековне Србије и коначно протерује Стефана, који уточиште налази у Бугарској.⁷ Иницијатива на плану политичких и духовних кретања у средишњим областима Балканског полуострва је у овом тренутку на страни Римске Цркве и њој лојалних балканских народа, превасходно Угарске, а у црквеној делатности Барске архиепископије.⁸ Црква у Бугарској је у расколу са Цариградом и под све доминантнијим и конкретнијим административним и духовним утицајем Рима.⁹ И Вуканова владарска идеологија и духовна оријентација је у потпуној сагласности са овим утицајем. Међутим, обимне припреме западних хришћана за четврти крсташки поход последично слабе војну снагу Угарске краљевине, што на сцену поново враћа Стефана, који 1203/4. године, потпомогнут Калојановим трупама, окончава краткотрајну владавину брата Вукана, који ће се после претрпљеног пораза повући у Зету,¹⁰ а недуго затим и отићи са историјске сцене, вероватно, природном смрћу.¹¹ Иако овакав расплет догађаја привидно разрешава компликовану ситуацију у централним и западним областима Балкана, дугогодишња криза Византијског царства и његово слабо присуство у политичкој и војној реалности балканских народа и држава, као и потоња освајања Солуна и Цариграда од стране крсташа, оснивање Латинског царства и постављање Латинског цара и патријарха у Цариграду, као и формирање епирске државе на источним обалама Јонског мора и у Епиру, и истовремено јачање Калојановог Бугарског царства, реално друштвене и војне прилике на Балкану чини много комплекснијим, мењајући аутентичну политичку оријентацију многих актера на историјској позорници. Опасност која је за средњовековну српску државу са почетка 13. века долазила са севера, од Угарске, сада почињу да допуњују и претње од непоузданих и превртљивих савезника са истока и југа, у виду Бугарске (тачније, Стреза) и епирске државе, што још снажније окреће Стефана према Западу.¹² Препознајемо овај критични тренутак слабости српске постнемањине државе као мотивациони моменат који Саву опредељује за отпочињање сложеног процеса повратка српске државотворне идеје и духовне оријентације према византијском источнику повратком очевих моштију у Србију, као и образовањем једног правног документа који би био нормативна оса око које ће се изграђивати све дефинисанија српска државност и који би могао да предупреди евентуално слабљење источноправославног духовног идентитета, што је најчешће, у овом периоду, долазило од римокатоличког црквеног и популационог елемента, који је доминирао у западним српским провинцијама.¹³ Исто тако, разлог за приступање једном захтевном законодав-

⁶ Ј. Калић такође сматра да су црквене прилике у српским земљама биле директно узроковане политичким односима на Балканском полуострву, в. *истио*, 30.

⁷ В. Ђоровић, *Историја*, 140–142.

⁸ С. Хафнер, *Светосавска Црква и Рим у XIII и XIV веку*, Сава Немањић — Свети Сава: историја и предање, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1979, 383.

⁹ В. Ђоровић, *Историја*, 144.

¹⁰ *Истио*, 142. Оправдано је становиште по коме су сукоби између Стефана и Вукана, у неком облику и смањеног интензитета, потрајали све до 1205. године, в. С. Пириватрић, *Грчки цар Алексије у њрвим живицима Светио Симеона*, Зборник радова Византолошког института 53 (2016), 163.

¹¹ Питање Вуканове даље судбине остаје и даље нејасно и за историографе отворено. Иако постоје житијска сведочења да је био присутан у Студеници приликом полагања моштију Светога Симеона — Стефана Немање, неизвесно је да је дочекао са браћом очеве мошти у Хвосну. Наиме, извесно је да у том тренутку више није био владар у Зети, а можда више и није био жив, како наводи Ђоровић, будући да се као зетски владар помиње његов син Ђорђе, в. В. Ђоровић, *Историја*, 144–145.

¹² Б. Ферјанчић, Љ. Максимовић, *Свети Сава и Србија између Епира и Никеје*, Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ђирковић, Београд 1998, 15.

¹³ Важно је истаћи да Савина црквена политика није подразумевала латинофобију. Његова оријентација према Источној (Православној) Цркви византијског идентитета превасходно је била афирмативно мотивисана

ном поступку може бити и урушеност византијског државноправног система, који је, и поред учесталог војног сукобљавања са Византијом, био чврста основа за духовно и културно изграђивање и политичку стабилност свих балканских држава. Законски документ као што је Номоканон, имајући Прохирон као доминантан грађанскоправни норматив допуњен канонским правилима које баштине Цркве Истока и којима оне изражавају свој вековни идентитет и организационе моделе, представљао би снажан идентитетски штит источноправославног друштвеног уређења и на њему засноване државности малих балканских државица које свој ослонац више не могу наћи у девастираној Византији. С друге стране, урушавајући разводом од Јевдокије своје родбинске веза са византијском дворском елитом и покушавајући да успостави нова савезништва директно са Римом, а касније и преко Млетачке републике путем склапања брака 1215/16. са Аном Дандоло,¹⁴ Стефан Немањић за дуже време своју стратешку политичку оријентацију поистовећује са оном против које се до пре неку годину борио, надајући се да ће пре од Рима него од поражене и немоћне Византије добити државничко признање и краљевску круну, као и да ће баш Рим у том случају бити гарант целовитости српске државе и њене неповредивости од Угарске са севера,¹⁵ као и епирске државе и Бугарске, са југа и истока. Ово би могао бити кључни аргумент да Сава приступа процесу превођења и структурирања Номоканона далеко раније него што о томе сведоче његови агиографи, а исто тако да то чини сасвим самоиницијативно, без формалне и стварне подршке брата Стефана, желећи да управља идентитетским трансформационим процесима унутар српских земаља, који су у том тренутку били усмерени према Западу и Риму. Иако Савини агиографи, Доментијан и Теодосије, наводе потпуну хармонију и сагласје између браће Немањића, Стефана и Саве, извесно је да тако идеализованих односа ни пре, а нарочито после 1215. године, међу њима није било. Савино напуштање Србије и повлачење на Свету Гору, као и Стефаново крунисање за краља 1217. године круном и благословом римског папе¹⁶ без братовљевог присуства и сагласности, то недвосмислено показују.¹⁷ Размиоилажење између браће је свакако могло настати због различитог разумевања цивилизацијских и духовних вредносних оквира које би требало да следи српска држава и српски народ, што неће бити и последњи пут у српској историји, а које је Стефан почео да препознаје на Западу, у Риму,¹⁸ а Сава на Истоку, у

Немањиним завештањем, као и светогорским васпитањем и духовним профилисањем, в. С. Хафнер, *Светосавска Црква и Рим у XIII и XIV веку*, 384.

¹⁴ Питање склапања брака Стефана Немањића и Ане Дандоло у историографији није јединствено решено. Постоје мишљења да је њихов брак склопљен око 1207/8. године и да је окончан Анином смрћу свакако пре Стефановог крунисања; в. Љ. Максимовић, *Византизми краља Стефана Рагослава*, Зборник радова Византолошког института 66 (2009), 141, нап. 9. Новија историографија стоји на становишту да је до брака (Стефановог трећег брака) дошло вероватно тек око 1216/17. године, а да је Стефан претходно имао још један (други) брак, док је Ђоровић мишљења да је брак Стефана Немањића и Ане Дандоло склопљен 1215/16. године, в. В. Ђоровић, *Историја*, 147.

¹⁵ Покушај Стефана Првовенчаног да успостави активан и савезнички однос са Римском папском столицом, са тежњом да добије и владарско признање од папе добијањем круне, забележен је још последњих године 12. и првих 13. века. Децидан став Угарске и њен утицај на папску столицу да се то не дозволи представљао је непремостиву препреку позитивном исходу ове сарадње у првој деценији 13. века, в. В. Ђоровић, *Историја*, 141.

¹⁶ П. Јосиповић, *Крунисања краља Стефана Првовенчаног у српској историографији*, Студије историје Иларион 1 (2017), 9–22, www.academia.edu/35760607/Krunisanje_kralja_Stefana_Prvovenchanog_u_srpskoj_istoriografiji_Studije_istorije_Illarion_1_2017_9_22 (приступљено 22. јануара 2019).

¹⁷ Ђоровић сматра да је Стефан Првовенчани после 1217. године, а нарочито током 1218. године, променио своју латинофилску политику и да је, на трагу таквог расплета духовних и политичких прилика на Балканском полуострву, заједно са Светим Савом, био иницијатор Савиног одласка у Никеју у циљу тражења архиепископског црквеног статуса за Цркву у српским земљама и њену аутокефалност. Такав став износи такође и Д. Оболенски и Ј. Тарнанидис. Мишљење које износимо у овом раду је нешто другачије и засновано је на становишту да латинофилску политику Стефан напушта тек по Савином повратку из Никеје, а да за његов одлазак и циљеве пута у Никеју или није знао или му за ту акцију није давао подршку, в. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, New York 1971, 242; В. Ђоровић, *Историја*, 147; Ј. Тарнанидис, *Колико је Свети Сава као личност могао да утиче на остварење аутокефалије Српске Цркве*, Сава Немањић — Свети Сава: историја и предање, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1979, 57–58.

¹⁸ Пролатинска државна политика Стефана Првовенчаног препозната је и расветљена код већине српских и страних историчара који су се бавили овом темом. Оно што их међусобно разликује јесте мишљење о томе до када Стефан води такву политику. Доминира став по коме се већ по добијању круне од римског папе 1217. године

Светој Гори и Византији. После крунисања Стефана Немањића за краља, његов млађи брат Сава, са светогорске дистанце, увиђа да је интензитет политичког окретања према Западу и отвореност према римокатоличком утицају на православни народ западних српских провинција и српске државе у целини отишао предалеко, а Охридска архиепископија се није трудила да га онемогући, будући циљано усмерена на политичке амбиције епирске државе. Све је то претило да нанесе неодољиве ударце и непоправљиву штету источно-хришћанској (византијској) оријентацији српског народа и државе,¹⁹ што је као наслеђе оставио родоначелник српске државе Стефан Немања.²⁰ Оболенски чак сматра да је фактички Црква у српским земљама била у доба владавине Стефана Немањића потчињена Римокатоличкој Цркви (Барској архиепископији) иако је формално и даље била под јурисдикцијом Охридске архиепископије,²¹ коју он очито види запостављеном и неактивном. Још радикалнији закључак изводи Анастасијевић, који, потпуно супротно од интенције нашег чланка,²² сматра да је под утицајем општих прилика на Балкану Стефанова окренутост Западу прерасла у његово прихватање духовног и канонског ауторитета Рима и довела до прихватања римокатолицизма,²³ за шта ипак нема поузданих и историографски неупитних извора.²⁴ Можда су овакве тврдње прејаке и историографски тешко доказиве, међутим, наговештавају претензије које је римска апостолска катедра имала према провинцијама у Илирику, као што и речито говоре о нестабилној и ровитој духовној клими која је владала у српским земљама и на Балкану уопште.²⁵ Овакав однос снага и узајамног саодношења није био карактеристичан само за српске земље²⁶ већ и за друге области, на

Стефан поново окренуо византијским државноправним узорима и утицајима. Вероватно да, сем агиографских сведочења, других доказа да је то било тако нема, те смо склони да заступамо тезу о томе да се првовенчани краљ Стефан Немањић политички окренуо ка Истоку после 1219/20. године, односно после стицања архиепископије и аутокефалије, в. М. Јанковић, *Епископије Српске Цркве 1220. године*, Сава Немањић — Свети Сава: историја и предање, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1979, 73–74. Такође и Енголд сматра да је постојала реална претња да Србија пређе у папску интересну орбиту, в. М. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261*, Cambridge 1995, 531.

¹⁹ Станојевић наводи неколико различитих сценарија по којима се вероватно одвијала Савина црквено-дипломатска акција у Никеји 1219. године. Неколико варијанти на које указује могу се свести на две: 1. да је Сава имао Стефанову сагласност и подршку током пута у Никеју, и 2. да свега тога није било и да је Сава поступао самостално, в. С. Станојевић, *Свети Сава и не зависност српске Цркве*, Глас Српске краљевске академије 161 (1934), 220–221.

²⁰ На сцени је потпуно јасан и отворен сукоб државне идеје, коју заступа Стефан (Првовенчани), и црквене, којој је предводник Свети Сава, В. Ђоровић, *Историја*, 146–147.

²¹ D. Obolensky, *The Byzantine*, 241.

²² Интенција овог разматрања историјских и канонских околности које прате подизање Цркве у српским земљама на ниво аутокефалне архиепископије јесте да покаже како је државна политика Стефана Немањића била наглашено прозападна и свакако да је подразумевала присуство често нескривених амбиција Рима да стави под своју контролу епархије које су биле под његовом државничком влашћу, али да се циљеви Стефанове црквене идеологије, уколико је тако нешто уопште постојало, никада нису пројавили као потчињавање, нити његово нити његових поданика, римском канонском ауторитету. То, наравно, не значи да до тога не би дошло да Сава није предузео кораке на плану црквене политике и дипломатије и издејствовао аутокефалну архиепископију у српским земљама.

²³ Д. Анастасијевић, *Је ли Св. Сава крунисао Првовенчаног?*, Богословље 10 (1935), 211–312.

²⁴ Једно је констатовати окренутост и отвореност према политичком и културном утицају неке средине, а друго тврдити да је постојала политичка, духовна, културна и социјална потчињеност тој средини, ма какве провенијенције она била. Анастасијевић у свом обимном чланку не наводи ниједан податак или извор којим би доказао да је Стефан Првовенчани примио римокатоличку веру, већ полази од тврдње, или више претпоставке, коју сматра неупитном, да је Стефан то сигурно учинио јер у то време папе нису никома давале круну уколико не би дошао под њихов духовни и канонски ауторитет. Међутим, не наводи када и где се то десило, какав је Стефанов однос после крунисања био према Цркви у српским земљама, која је и даље била под православном канонском јурисдикцијом Охридске архиепископије, и како се односио према епископима, монасима и свештенству, православном обреду (како се причешћивао?) итд.

²⁵ Ј. Тарнанидис, *Колико је Свети Сава*, 57.

²⁶ Ј. Калић износи став да је још Стефан Немања на прелазу из девете у последњу деценију 12. века имао активну комуникацију са Римом, те да се таква политика у српским земљама водила и код његових наследника, преасходно Вукана, који је владао у областима у којима је доминирала католичка популација, и Стефана (Првовенчаног), који је овладао после 1203/4. године свим српским областима у континенталном делу, в. Ј. Калић, *Црквене прилике*, 51.

пример Бугарску, а што све недвосмислено говори о духовном утицају којем је тежила и политичким претензијама које је испољавала Римска Црква у том периоду на Балкану. Од тог тренутка почињу Савине припреме за темељно стабилизовање српске културне, духовне и цивилизацијске оријентације,²⁷ и то не само законодавном реформом и доношењем Номоканона, јер је тај подухват у том тренутку изгубио свој првобитни трансформативни потенцијал, нити променом власти или убеђивањем брата да коригује своју политику, већ једним радикалним поступком, који се огледа у настојању да се образује засебна црквена организација на простору српских земаља централних и западних делова Балканског полуострва, чиме би трајно српски народ средишњих области Балкана био везан за духовни ауторитет васељенског црквеног трона.²⁸

3. Аутокефална Жичка архиепископија

Последња и одлучујућа активност коју је Сава преузео ради кориговања идентитетске политике свога брата, са којом се најдубље разилазио, било је успостављање аутокефалне Жичке архиепископије, којој је он био на челу. Очигледна је чињеница да је Савин пут у Никеју, ка византијском цару и васељенском патријарху, био мотивисан дубљим и трајнијим повезивањем српских земаља у државноправном и црквеном виду за византијско империјално и еклисијално тело. Процес стицања аутокефалне архиепископије у српским земљама отвара неколико питања: 1. какав је био однос краља Стефана према Савином захтеву; 2. чиме је био мотивисан и узрокован позитиван одговор који су на Савин захтев за преобликовање црквене организације на Балкану дали цар и патријарх; 3. какав је у том контексту био положај Охридске архиепископије у односу на цариградски црквени трон и у односу на потчињене епископске катедре у српским земљама; и 4. као последица овог питања јавља се и оно које тематизује канонску одговорност и надлежност охридског архиепископа у погледу захтева које је Сава упутио васељенском патријарху.

Савини агиографи и бројни историчари²⁹ закључују да је Сава отишао у Никеју уз претходни договор са братом Стефаном и уз његову неподељену сагласност. Међутим, питање је да ли је таква идеалистичка тврдња сагласна са стварним стањем³⁰ и да ли је можда за Стефана наведени Савин гест био неочекиван и у значајној мери ултимативан. У жељи да нагласе симфонијски карактер односа између државних и црквених ауторитета у средњовековној српској држави од самог њеног настанка, Савини агиографи припису-

²⁷ Важно је напоменути да је до 1219. године и добијања аутокефалне Жичке архиепископије местимична окренутост према западним духовним и културним узорима у областима централног и западног Балкана, па и Стефана (Првовенчаног), била легитимна будући да и само порекло родоначелника династије, Стефана Немање, такав поступак историјски оправдава, као и још увек незаживела свест у овим областима о одвојености и удаљености два обрасца хришћанског црквеног организовања и сведочења, источноправославног и западнокатоличког, после раскола из 1054. године. После 1219. године и формирања Жичке аутокефалне архиепископије, на челу са Светим Савом, као и после слома Латинског царства 1261. године, такви потези постају неуобичајени и несагласни источноправославном духовном и културном опредељењу Цркве у српским земљама.

²⁸ Да је у питању било свеобухватно прекомпоновање црквене организације у централним и западним областима Балкана, говори логика коју Свети Сава користи приликом оснивања нових епископија, нарочито у приморју. Положај Зетске епископије на Превлаци у Боки и Хумске у Стону на Пељешцу говоре да је Сава имао за циљ да, користећи легитимна средства, умањи утицај Барске и Дубровачке архиепископије у српским земљама. То такође говори да његова црквена политика није била антирimsка, будући да није садржала никакве ограничавајуће или репресивне потезе према римокатолицима и римској црквеној организацији, као што ће то бити за време владавине цара Душана 120 година касније, већ би се превасходно могла окарактерисати као проправославна, в. М. Јанковић, *Епископије Српске*, 82–83; В. Кораћ, *Седишта двеју западних Савиних епископија: Сион и Превлака*, Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ђирковић, Београд 1998, 87–88.

²⁹ В. у наведеним делима Ђоровића, Тарнанидиса, Гранића, Ферјанчића, Максимовића, Ђирковића, Станојевића, Радојчића и др.

³⁰ Иста питања о односу историјских чињеница и житијских сведочења Савиних агиографа поставља и академик Сима Ђирковић, в. С. Ђирковић, *Проблеми биографије Светиој Саве*, Сава Немањић — Свети Сава: историја и предање, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1979, 10.

ју и читавају Стефану ставове и потезе које он свакако није имао и није их предузимао.³¹ Да ли би се могло очекивати, имајући у виду претходна сведочења о Савиним мисијама у корист подршке Стефановим државничким амбицијама, да би Сава отишао у Никеју да оствари одређене привилегије за Хиландар и остале светогорске манастире и да на концу своје мисије затражи, са великим очекивањем, статус архиепископије и аутокефалност Цркве у српским земљама, а да не понесе и довољно злата и новца да плати службене трошкове такве одлуке, који сигурно нису били мали? Управо нам о томе говори Доментијан, оправдавајући Савином скромношћу немогућност да финансира трошкове своје хиротоније за архиепископа. То је први индиректни наговештај да Стефан није знао или да није подржавао Савину мисију у Никеји, јер би у противном такву мисију и финансијски оснажио. Поред тога, индикативно је и инсистирање, прво цара Теодора I, а потом и патријарха Манојла Сарантена, да поред кандидата за службу архиепископа које је Сава повео из хиландарског братства и предложио за избор, ипак Сава буде изабран и хиротонисан за ту црквену службу. Ово бисмо могли објаснити великим ауторитетом који је Сава уживао на византијском двору, што нам идеалистички сугеришу Савини агиографи, али исто тако може бити схваћено и као израз цареве и патријархове свести да Стефан вероватно не би прихватио другу личност у служби архиепископа српских земаља и да јој не би указао неопходну подршку, а да то није био сâм Сава. Заправо, можда би је и прихватио, али таква личност свакако не би имала довољно личног и моралног ауторитета, нити храбрости, да се супротстави политичким идејама и његовим владарским акцијама, што би обесмислило циљ и сврху целог поступка давања архиепископског достојанства Цркви у Стефановом краљевству, а и одузело би му преображајну идеолошку и политичку садржину, која је имала за циљ да српске земље централног и западног Балкана врати у византијски цивилизацијски и духовни круг.

Директно везано за питање добијања аутокефалног црквеног статуса Жичке архиепископије од Васељенске патријаршије јесте и питање канонског положаја Охридске архиепископије, у чијем су саставу биле поједине епархије које су се налазиле на територији Стефанове краљевине. Иако је у српској и међународној историографији раширено схватање да је Охридска архиепископија била аутокефална,³² до таквог закључка је готово немогуће доћи консултовањем и познавањем канонских докумената и праксе којом се вековима управљала Цариградска патријаршија као прва међу патријаршијским катедрама Истока. Прва чињеница која оспорава став о црквено-саборској и канонској аутокефалности Охридске архиепископије јесте њено оснивање владарском одлуком. Године 1018 (1020), после победе над Самуилом, византијски цар Василије II (Бугароубица) новелом оснива црквену јединицу у Охриду, која свој континуитет тежи да потврди унутар Самуиловог царства у односу на црквену организацију која је историјски наставак Бугарске патријаршије у Доростолу (Дрстару), а касније и позивањем на порекло од архиепископске катедре Јустинијане Приме из 6. века и владавине Јустинијана I.³³ Као интегрални део византијског државног и еклесијалног система, Охридска архиепископија је своје поглаваре увек добијала из најужег круга цариградских патријаршијских клирика и под директним утицајем византијских царева. Међутим, она никаквим канонским, саборским или патријарашким актом није добила прерогативе аутокефалности, будући да су њени предстојатељи бирани и постављани само императорским одлукама. Поред тога, црквене катедре које су установљене само царском, а не и црквено-саборском одлуком, у Ви-

³¹ *Исџо*, 11–12.

³² Ј. Калић, *Црквене њриликe*, 30; Б. Ферјанчић, *Аутокефалност Српске Цркве и Охридска архиепископија*, Сава Немањић — Свети Сава: историја и предање, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1979, 67–68; Ф. Гранић, *Црквеноправне ђлосе на њривилеџије цара Василија II Охридској архиепископији*, Богословље 1 (1998), 412–414; G. Prinzing, *The Autocephalous Byzantine Ecclesiastical Province of Bulgaria/Ohrid — How independent were its archbishops?*, *Bulgaria Mediaevalis* 3 (2012), 355–383.

³³ Б. Ферјанчић, *Аутокефалност Српске Цркве*, 69–71.

зантији увек су имале „посебан“ статус,³⁴ који је понекад фактички, као што је био случај са Охридском архиепископијом, због тренутне подршке неког од императора, могао пројављивати елементе аутокефалности, али би тај оквир „црквених слобода“ могао бити оспорен и укинут чим би наведено покровитељство владара престало.³⁵ Такву судбину је имала и Охридска архиепископија, која свакако у време архиепископа Димитрија Хоматијана, клирика Цариградске Цркве, посланог на службу хартофилакса Охридске архиепископије око 1200. године, да би 1215. године (или годину дана касније) био изабран за њеног поглавара, није могла имати канонску аутокефалију већ само фактичку (добијену од цара). Хоматијанов избор је учињен само предлогом сабора Охридске архиепископије, а ауторитетом и одлуком Теодора (Дуке) Анђела као епирског владара,³⁶ што би представљало одраз њене аутокефалности, али се то десило у изнуђеном контексту будући да су нове прилике у поробљеној Византији, окупираност Цариграда и никејско изгнанство Васељенске патријаршије омогућавали остваривање канонског ауторитета Охридске архиепископија у вишем степену (равном патријаршијском) него што јој је то било раније дозвољено.³⁷ У том смислу, сагласна одлука цара и патријарха у Никеји да се Жички архиепископ бира само у свом сабору, а не и са ауторитетом и утицајем васељенског црквеног трона или било ког владара говори да је статус који је Сава добио за Српску Цркву, а који Охридска архиепископија није имала, јер га је добила само од државне власти, а не и од црквене, заиста био канонски аутокефалан.³⁸ Тако долазимо до закључка да је Хоматијанов приговор на Савино рукоположење у чин архиепископа³⁹ није био утемељен и да је представљао претензије које је Охридска архиепископија пројављивала према достојанству и канонској одговорности васељенског патријаршијског трона.⁴⁰ Проглашавање аутокефалне Жичке архиепископије је, на основу тада важеће црквене и империјалне праксе, било двоструко легитимно. Прво, уколико је стварање аутокефалне Цркве било у искључивој надлежности цара, онда је акт Теодора I Ласкариса којим даје аутокефалију Цркви на челу са Светим Савом био оправдан и законит. Друго, уколико се са таквом одлуком саглашава цариградски патријарх Манојло, онда и он то чини канонски утеме-

³⁴ Ф. Гранић, *Црквеноправне глосе на*, 411.

³⁵ Улози византијског цара и патријарха у процесу формирања Цркава са аутокефалним статусом исцрпно се анализира у чланку Н. Радојчића, *Свети Сава и аутокефалност српске и бујарске Цркве*, Глас Српске краљевске академије 179 (1939), 198–200. Примећујемо да је историјска судбина Јустинијане Приме индикативна за објашњење односа према црквеним катедрама које су основане царском, а не саборском одлуком.

³⁶ М. Angold, *Church and Society in Byzantium*, 240.

³⁷ G. Prinzling, *The Autocephalous Byzantine Ecclesiastical*, 372; М. Angold, *Church and Society in Byzantium*, 536.

³⁸ Код свих историчара и каноничара налазимо једнодушну мисао да је Свети Сава добио од цара и патријарха у Никеји 1219. године аутокефалну архиепископију. Међутим, дужни смо издвојити два мишљења који догађаје који прате уздицање Цркве у српским земљама на ниво архиепископије препознају у другим датумима. Б. Ферјанчић сматра да се цео догађај збио 1220. године у време када је у Никеји сазван велики помесни црквени сабор, на којем је, сматра он, Сава хиротонисан за архиепископа, Б. Ферјанчић, *Аутокефалност Српске Цркве*, 65–66. Наводимо мишљење и С. Станојевића, који сматра да је архиепископија добијена 1219. година, а аутокефалија десет година касније, 1229. године, после Савиног првог поклоничког путовања, в. С. Станојевић, *Свети Сава и независност*, 244–249.

³⁹ Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана Св. Сави и огломак Хоматијановој њисма ња патријарху Герману о Савином посвећењу*, Светосавски зборник 2 (1939), 91–111.

⁴⁰ Црквена политика архиепископа охридског Димитрија Хоматијана је свакако била амбициозна, што је произвело и схизму цариградске и охридске црквене катедре. Гардашевић сматра да је до схизме дошло тек када је Герман II преузео патријаршки трон у Цариграду, што би значило тек после 1222. године, када је Цариградска патријаршија наглашеније поставила питање статуса својих митрополија и епархија које су се по успостављању Лагинског царства нашле у јурисдикцијској потчињености охридској црквеној катедри. Такође постоје индикације да је тај раскол настао раније и да је био у току 1219. године када је Свети Сава отишао у Никеју и издејствовао архиепископски статус Жичке архиепископије и њену аутокефалност, а да је тај раскол био мотивисан оспоравањем, од стране цариградског црквеног трона, Хоматијановог избора и хиротоније за охридског архиепископа. Најизвесније је да је до схизме дошло ипак тек после 1227. године, односно после крунисања Теодора (Дуке) Анђела у Солуну, које је извршио архиепископ Димитрије Хоматијан, а што је на двору и патријарашком трону у Никеји схваћено као неприхватљива претензија на ауторитет византијског цара и васељенског патријарха, в. Б. Гардашевић, *Каноничност стицања аутокефалности Српске цркве 1219. године*, исти, Избор црквено-правних радова, Београд 2002, 176; М. Angold, *Church and Society in Byzantium*, 536–538.

љено, јер не зна ни за један канонски патријарашки или саборски документ, по сведочењу Тарнанидиса, којим је Охридској архиепископији била дата пуна црквена аутокефалија, а који би га својим постојањем ограничавао у таквој одлуци.⁴¹ Овоме додајмо и чињеницу да је васељенски црквени трон оспоравао Хоматијанов избор и рукоположење за охридског архиепископа без сагласности византијског цара (тада у Никеји).⁴² У другој половини треће деценије 13. века појавиће се такође и оспоравање крунисања Теодора (Дуке) Анђела у Солуну, које је извршио Хоматијан, што ће за последицу имати настаanak црквеног раскола између васељенског и охридског црквеног трона. Све горенаведено говори у прилог очигледних дугогодишњих узајамно напетих односа двају државних и црквених центара, а посведочено је и серијом једностранних одлука са обе стране које су имале за циљ да оспоре ауторитет и легитимитет „оних других“,⁴³ при чему је канонски положај и статус Охридске архиепископије био много нејаснији, неповољнији и неизвеснији.

Оно што у даљем разматрању статуса аутокефалности Српске Цркве указује на еклисијалну и канонску везаност Жичке архиепископије и васељенског црквеног трона била је обавеза спомињања васељенског патријарха од стране жичког архиепископа, што Доментијан у житију наводи,⁴⁴ док Теодосије не бележи,⁴⁵ јер у време када је он писао Савино житије дотична пракса је укинута као реакција Српске Цркве, сада већ са седиштем у Пећи, на покушај њеног укидања од стране императора Михаила VIII Палеолога, као и на Лионску унију, у коју је трон Васељенске Цркве ступио са Римом.⁴⁶ Међутим, остаје питање, које и данас не губи на актуелности и које до сада није добило коначан одговор пуноће Православне Цркве, какав је канонски статус и колики је опсег аутокефалности које поседују Цркве које су тај статус добиле после Седмог васељенског сабора, односно каква је канонска разлика, и да ли уопште постоји, у ауторитету и могућности самосталног организовања у искуству древних патријаршија Истока (Цариграда, Александрије, Антиохије, Јерусалима и /Рима пре 1054. године/) и у искуству патријаршија другог миленијума, у које се сврстава и наша, којој обележавамо осам векова аутокефалије.

Остају још нејасни разлози византијског цара и Васељенске патријаршије да доста лако и без неких озбиљнијих разматрања пристану на тако радикалну промену црквене организације на Балкану. Овакав њихов став се никако другачије не може схватити нити тумачити осим као покушај враћања и проширивања њиховог царског и црквеног ауторитета на Балкану у тренутку када је Црква у Бугарској у расколу и под утицајем је Рима, када су политичке и црквене претензије на ауторитет цариградског престола из епирске државе у порасту и када је у Солуну и Цариграду још увек на снази латинска управа. Оваквим потезом Византијско царство и Васељенска патријаршија у Српској Цркви и краљевини добијају поузданог и трајног савезника и у дужем временском периоду решавају питање присуства сопственог ауторитета у централним деловима Балканског полуострва, у залеђу још увек доминантних и снажних претендената на њихов царски и патријарашки ауторитет, Бугарске и епирске државе, као и Латинског царства. У том смислу, Савин потез не само да разрешава унутрашња тражења и странпутице српског народа и његове средњовековне елите већ последично и поправља поражавајући међународни положај Византије, чиме отпочиње дуготрајан процес њеног ослобађања и обнове.⁴⁷

⁴¹ Ј. Тарнанидис, *Аутокефалија Српске и Бугарске Цркве у плановима цара Михаила VIII Палеолога и унионистички сабор у Лиону*, исти, Грчка сведочанства светосавља, Источно Сарајево — Фоча 2016, 97–98.

⁴² М. Angold, *Church and Society in Byzantium*, 218.

⁴³ *Исѣо*, 537.

⁴⁴ Доментијан, *Животъ Светѣѡа Саве*, исти, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић, Београд 1938, 116–117.

⁴⁵ Теодосије Хиландарац, *Житије светѣѡа Саве*, прев. Л. Мирковић, Београд 1992, 126–127.

⁴⁶ С. Станојевић, *Светѣи Сава и независносѣ*, 234–235; Ј. Тарнанидис, *Аутокефалија Српске и Бугарске Цркве*, 93–98.

⁴⁷ Ј. Тарнанидис, *Колико је Светѣи Сава*, 57–58. На овом месту Тарнанидис наводи хипотезу о томе да је Стефан, вероватно, пре Савиног одласка, путем посредника водио разговоре са византијским царем и патријархом и

4. Закључак

Покушавајући да закључимо ову тему, без претензија да смо исцрпили све недоумице и дилеме које остају приликом разматрања питања добијања аутокефалности Жичке архиепископије, неопходно је да укажемо на то да је Свети Сава, изнуђено не само спољним него и више унутрашњим политичким и духовним приликама, како смо то раније објаснили, предузео неколико веома важних корака којима је покушао да преусмери ка Истоку тада доминантан ток политичког и духовног утицаја који је у српске земље долазио са Запада. Доношење очевих моштију у Студеницу и отпочињање сложеног процеса формирања Номоканона можемо посматрати као део јединственог трансформативног процеса, који очито није донео очекиване резултате, да би коначно и вероватно у кратком временском року, без дуге припреме, Сава приступио процесу добијања архиепископског достојанства Цркве у српским земљама, као и њеном уздизању на аутокефални ниво организовања. Тек са овим чином прозападни политички процеси су анулирани и коначно је реализовано Немањино завештање да српске земље и српски народ своје духовно извориште имају у византијској државноправној и црквеној традицији. У том смислу је Свети Сава трајно одредио положај и судбину српског народа у породици хришћанских народа Европе.

Zoran Devrnja

Canon and Historical Context of the Origin of the Autocephalous Archdiocese of Žiča

The Archdiocese of Žiča was founded in 1219 as an autocephalous Church organism which represents the core of organization of Orthodox dioceses in the central and western areas of the Balkans. The historical path of Archdiocese of Žiča continues to this day and is identified with the organization and role of the Serbian Orthodox Church. Reactions to the founding of the Archdiocese of Žiča, primarily the reaction of the Ohrid Archbishop Dimitrios (Homatian), have created many controversies that, to this date, throw a light colored by different ideologies and interpretations on the mentioned process of acquiring an autocephalous Church led by the Saint Sava. This paper shows that behind the long-standing process of shaping the autocephalous Archdiocese of Žiča there are no utilitarian, one-sided, lucrative and manipulative motifs inspired by weaknesses that marked the first half of the 13th century in the life of the Byzantine Empire and the Constantinople Church throne, but exclusively the needs of Christian peoples in these areas, primarily Serbs, which coincide with the beginning of the then necessary process of renewing and strengthening the positions of the collapsed Empire and the disputed authority of the Constantinople Patriarchate with the goal of establishing a proper ecclesiastic order. In this sense, the emergence of the autocephalous Archdiocese of Žiča, as well as the independent and powerful Serbian kingdom, represented the beginning of the restoration of both, the Byzantine Empire and the Ecumenical Church throne of Constantinople, in the full capacity of its canonical and spiritual authority, creating the necessary political and spiritual ambiance which, in time, prevented the strengthening of separatist intentions the Thessalonian rulers of the Despotate of Epirus, as well as the usurper attempts to take away the ecclesiastical authority of the first among the church thrones of the Orthodox East. With this work, we point to the fact that the historical role of Saint Sava and the diachronic mission of the Serbian Church, from its very creation, is recognized in the consistent loyalty to the ancient canonical order and readiness to bear the burden of spiritual and political responsibility, even sacrifice, in order to achieve that goal.

на тај начин већ припремио терен за Савин пут у Никеју и добијање архиепископског статуса Цркве у српским земљама и црквену аутокефалију, док у истом чланку, само неколико пасуса касније (стр. 60), износи мишљење да је васељенски патријарх стекао пуно поверење у Савину православност, „наспрот Стефановој наклоности према Риму“. Исти став о претходним преговорима Стефана са „никејцима“ заступају Ферјанчић и Максимовић, в. Б. Ферјанчић, Љ. Максимовић, *Свети Сава и Србија*, 18. Мишљења смо да Савино држање током преговора не потврђује да је имао Стефанову подршку, ни политичку, ни моралну, а ни материјалну, за пут у Никеју и за изношење захтева који су током разговора уследили.